

КУЛІШЕЗНАВСТВО — наукова дисципліна, галузь гуманітаристики, передусім літературознавства, фольклористики, мовознавства та історичної науки, що досліджує життя і творчість П. Куліша. У сучасному укр. культурологічному просторі К. функціонує поряд із шевченкознавством, франкознавством, грушевськознавством та ін. Основи К. закладено у 1920-х рр., тоді ж виник і сам термін. Перші ґрунт. праці про Куліша з'явилися після його смерті, хоча й за життя про нього писали, зокрема О. Огоновський, М. Петров, О. Пипін, М. Дашкевич. Про винятк. значення діяльності Куліша для розвитку нац. культури, про необхідність публікації його невиданих творів і листів, про потребу вивчення та осмислення творчості йшлося і у присвяч. йому некрологах. У цей період зусилля науковців і культурно-громад. діячів були спрямовані передусім на збирання й опублікування невиданої спадщини Куліша та підготовку його життєпису. До цього процесу долучилася Ганна Барвінок, зокрема створила його музей у селах Мотронівка (нині у складі с. Оленівка) та Кинашівка Борзнян. р-ну Черніг. обл., заохочувала культурно-громад. діячів, письменників, науковців брати участь у заходах із вшановування його пам'яті, надавала автор. право на публікації, ділилася рукописами. З її ініціативи та за фінанс. підтримки археограф І. Каманін розпочав підготовку вид. «Сочинения и письма П. А. Кулиша» у 20-ти т. — опубл. 5 томів (К., 1908–10). Одночасно в Галичині текстолог Ю. Романчук підготував «Твори Пантелеймона Куліша» у 6-ти т. (Л., 1908–10). Обидва вид. здійснено на досить високому текстолог. рівні. У Львові за безпосеред. участі І. Франка вперше видано поему Куліша «Маруся Богуславка» («ЛНВ», 1899, № 10–12), переклади творів Дж.-Г. Байрона — «Чайльд-Гарольдова мандрівка» (1905) та В. Шекспіра — «Гамлет» (1899), «Приборкана гоструха», «Макбет», «Коріолан» (усі — 1900), «Юлій Цезар», «Антоній і Клеопатра», «Багацько галасу з нечевля», «Ромео та Джульєта» (усі — 1901), «Міра за міру», «Король лір» (обидва — 1902). Відразу ж після смерті Куліша князь М. Шаховської здійснив першодрук його оповідання «Омут» («Русское обозрение», 1897, № 3–5). У 1900 в Харкові вперше надруковано драми Куліша «Петро Сагайдашний» і «Цар Наливай» у його кн. «Драмована трилогія». 1903 здійснено два першодруки: у Відні Британ. біблійне товариство — повний перекл. Біблії («Святе Письмо Старого і Нового Завіту»), який зробили Куліш, І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький; у С.-Петербурзі ж. «Ежемесячные сочинения» (№ 4–6) — роман «Искатели счастья». С. Яричевський оприлюднив першу редакцію вертеп. драми Куліша «Іродова морока», щоправда, помилково приписавши її авторство Т.

Шевченкові («Буковина», 1909, № 129–132, 135–137); О. Левицький і Д. Дорошенко опублікували недрук. статті Куліша — «Украинофилам» («Записки УНТ», К., 1911, кн. 8) і «Дві мови книжня і народня» («Україна», 1914, кн. 3). Заходами ред. ж. «Киевская старина», зокрема О. Лазаревського, видано сотні листів Куліша — до В. Барвінського (публікація І. Франка), О. Бодяньського (публікація А. Титова), О. Вересая, Г. Ґалаґана, М. Ґрабовського, Г. Данилевського, Д. Каменецького, О. Кістяківського, М. Максимовича, С. Носа, батька й сина Тарновських, І. Хильчевського, Т. Шевченка, М. Юзефовича та ін. Публікацію листів Куліша до С. Аксакова здійснив В. Шенрок («Русская старина», 1904, № 12), до М. Гоголя — В. Чаговець («Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», 1902, кн. 16, вип. 4). У Львові в цей період з'явилися Кулішеві листи до братів Барвінських («Записки НТШ», Л., 1898, т. 28 — публікація І. Франка; Барвінський О. «Спомини з мого життя», Л., 1912, ч. 1, 2), А. Юркевича («Научно-литературный сборник», 1904, т. 3, кн. 1, 2 — публікація О. Мончаловського) та ін. Видання джерел. матеріалів відбувалося синхронно з дослідженням життя й творчості Куліша. Вже на межі 19–20 ст. з'явилися перші докладні студії про Куліша, які донині не втратили наук. інтересу, — Б. Грінченка «П. А. Кулиш: біогр. очерк» (Чг., 1899), О. Маковея «Панько Олелькович Куліш, огляд його діяльності» («ЛНВ», 1900, № 3–6, 9–12) і В. Шенрока «П. А. Кулиш: біогр. очерк» («КС», 1901, № 2–10). Опубліковано низку евристич. розвідок: М. Чалого «Юные годы П. А. Кулиша» («КС», 1897, № 5), О. Лазаревського «Предки П. А. Кулиша» (там само, 1898, № 9 під крипт. А. Л.), М. Слабченка «До історії відношень між Кулішем та Т. Г. Шевченком» («Сборник Харьковского историко-филологического общества», Х., 1909, т. 18), цикл статей О. Грушевського «З сорокових років» («Записки НТШ», Л., 1908, № 3, 5; 1909, № 3), «Поетична творчість П. Куліша» («ЛНВ», 1909, № 9) та «Шевченко і Куліш» («Шевченківський збірник», Петроград, 1914, т. 1). А. Балака 1903 склав перший (дуже неповний і з багатьма помилками) бібліогр. покажчик творів Куліша «Дубове лысе: Альманах на згадку про П. О. Куліша». На ниві К. у Львові почали працювати В. Щурат і К. Студинський, найбільша активність яких у цій галузі припадає на 1920-і рр. В. Щурат виступив із ґрунт. розвідкою «До історії останнього побуту П. Куліша у Львові» (Л., 1897). К. Студинський, окрім іншого, вперше надрукував кореспонденцію Куліша: «З листів П. Куліша до Омеляна Партицького» та «Листи до Пантелеймона Куліша» А. Вахнянина (обидві — Л., 1908). Переміщення автографів Куліша з Архіву давніх актів (яким опікувався І. Каманін) до АНУ створило

сприятл. умови для студій над ними. Істор.-літ. аспект вивчення Куліша започаткував С. Єфремов у праці «Історія українського письменства» (К.; Ляйпциг, 1911). У 1917–20-і рр. закладено основи сучас. К. Поряд із науковцями старшої генерації (І. Абрамов, М. Грушевський, С. Єфремов, Г. Житецький, М. Могилянський, К. Студинський, М. Сумцов, В. Щурат, М. Возняк, Я. Гординський, В. Данилов, В. Дорошенко, Д. Дорошенко) почало працювати нове покоління дослідників, які сформували цю наук. дисципліну: І. Айзеншток, О. Гермайзе, О. Дорошкевич, М. Зеров, Є. Кирилюк, В. Міяковський, М. Павлушков, В. Петров, В. Романовський, П. Рулін, Ф. Савченко, Б. Шевелів, І. Ямпольський та ін. У програмовій ст. «Провіянний Куліш: Характер і завдання дослідів про Куліша» (1920; окреме вид. — К., 1927) С. Єфремов сформулював завдання, які постали перед кулішезнавцями, — сучас. дослідник повинен насамперед поширити і розробляти поле фактів для досліду, повишукувати й упорядкувати докум. дані, визначити їхню ціну, вагу та вірогідність і на підставі їх приступити вже до заг. висновків, до синтезу, що має охопити всю особу і всю творчість письменника. Хронологічно першою моногр. працею того часу є узагальнювал. дослідж. Д. Дорошенка «П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність» (К., 1918). Значно доопрацьоване й поширене, воно вийшло повторно під назвою «Пантелеймон Куліш» (К.; Ляйпциг, 1923). Популярну брошуру «Пантелеймон Куліш» (П., 1919) випустив М. Сумцов. Влуч. спостереженнями, зокрема над природою «туркофільства» пізнього Куліша, відзначається праця В. Щурата «Фільософічна основа творчості Куліша» (Л., 1922). З'явилася низка збірників, присвяч. Кулішеві, зокрема спецвипуск ж. «Книгарь», виданий 1919 (№ 23/24) до 100-ліття від дня народж. Куліша. Тоді ж підготовлено два вид., які не вийшли друком і матеріали до яких було втрачено: 1919 — спецвипуск ж. «Наше минуле», присвяч. Кулішеві і 1923 — «П. О. Куліш: Збірник статей і матеріалів» у б-ці «Нашого минулого» (ч. 2) видавництва «Друкарь» (Інститут рукописів НБУВ, ф. 317, од. зб. 22). У першому мало бути опубліковано недрук. листування Куліша з Марком Вовчком і Д. Каменецьким, у другому — «Щоденник» Куліша, статті В. Романовського «П. О. Куліш і його "История воссоединения Руси"», П. Стебницького «П. О. Куліш в листах його дружини», «Листування П. Ол. і Ол. Мих. Кулішів з родиною М. Т. Симонова (Номиса). Подав і примітки приточив Гн. Стеллецький». До обох вид. концептуал. статті написав С. Єфремов, відповідно «Провіянний Куліш» (1920; опубл. 1927) і «Без синтезу. (До життєвої драми Куліша)» (опубл. 1924). У 1927 вийшли три вид., присвяч. Кулішеві з нагоди 30-х роковин його смерті: 1) за ред. М. Грушевського наук. часопис «Україна» з блоком статей про Куліша, які надали М. Грушевський, О. Грушевський, Г. Житецький, К. Студинський; 2) за ред. С. Єфремова й О. Дорошкевича «Пантелеймон Куліш: Збірник праць Комісії для видаван-

ня пам'яток новітнього письменства» зі статтями С. Єфремова, О. Дорошкевича, М. Могилянського (під псевд. Петро Чубський), Б. Неймана, В. Петрова; 3) за ред. А. Кримського «Записки Історично-Філологічного відділу» ВУАН зі статтями І. Ткаченка, М. Могилянського (під псевд. П. П. Чубський) та М. Павлушкова. Наступ. року у Львові за ред. К. Студинського з'явився том «Записок НТШ» (1928, т. 128), присвяч. Кулішеві. 1929–30 у Львові за ред. К. Студинського з'явилося ще одне вид. про Куліша у «Збірнику філологічної секції НТШ» (т. 22) у 2-х ч. (ч. 1 також редагував Ф. Савченко): «П. О. Куліш: Матеріали і розвідки». Наприкінці 1920-х рр. назріла потреба системат. публікації недрук. спадщини Куліша. У цей час зародилося декілька проектів, які через майбутні репресії так і не були зреалізовані. Один із таких — «Архів Куліша». До цього вид. мали ввійти Кулішеві спогади «Около полустолетия назад» (упорядник П. Рулін), ймовірно, «Щоденник» (упорядник С. Єфремов або М. Могилянський), а також листування. 1922–23 у Берліні видано «Твори» Куліша, які підготував із супровід. поясненнями Б. Лепкий: т. 1 — «Чорна рада», т. 2 — «Поезії», т. 3 — «Україна», т. 4 — «Псалтир». Наприкінці 1920-х рр. Інститут літ-ри ВУАН розпочав підготовку «Творів Пантелеймона Куліша» за заг. ред. О. Дорошкевича. Вид. мало складатися з 25-ти т. і було заявлене як наук.-популярне, проте воно містило варіанти та супровідні статті Є. Кирилюка, Л. Окіншевича, В. Петрова, П. Филиповича, які заміняли коментарі. Рос. твори подано в перекладі українською. 1930–31 вдалося випустити лише т. 1 (проза 1840-х рр.), т. 3 («Чорна рада») і т. 6 («Спогади з молодих літ» — автобіогр. проза поч. 1850-х рр.). Кулішезнавці 1920-х рр. працювали переважно у напрямку розширення докум. бази суто наук. характеру. Одна з найяскравіших сторінок у К. того періоду — це праці В. Петрова, зокрема «Куліш-хutorянин (теорія хutorянства і Баївщанський епізод 1853–1854)», «Хutorянство і Европа (листи Куліша з-за кордону р. 1858-го)», «Матеріали до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856–1857-го», «Матеріали до історії співробітництва Куліша в "Современнике" Некрасова р. 1852–3», «Теорія "культурництва" в Кулішевому листуванні р. 1856–7. (За неопублікованими матеріалами)», «Перебування Куліша на Україні влітку року 1856-го (матеріали до Кулішевої біографії)», які увійшли до його монографії «Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки». Безпосеред. зв'язок з нею мають і публікації В. Петрова «"Чорна рада", як роман соціальний» («Література», К., 1928, зб. 1), «Спогади з молодих літ» («Твори», Х.; К., 1931, т. 6). Цикл статей В. Петрова присвяч. вивченню діяльності Куліша у 1840-і рр. Вони мали б увійти до анонсов. у передмові до цієї книги аналог. монографії «Куліш у сорокові роки», яка так і не вийшла друком: «Шевченко, Куліш, В. Білозерський — їх перші стрічі» («Україна», 1925, кн. 1/2), «Куліш і Шевченко (до історії їх взаємовідносин в 1843–1844 роках)»

(«Шевченко та його доба», К., 1925, зб. 1), «Різдво р. 1846. (За Кулішевими матеріалами)» («Шевченко», Х., 1928, річник 1), «Вальтер-скоттівська повість з української минувшини» (Куліш П. «Михайло Чарнишенко», К., 1928), «Етнографічне оповідання П. Куліша» (Куліш П. «Твори», К.; Х., 1930, т. 1). 1930 у Києві вийшла кн. «Романи Куліша» В. Петрова, написана з епістоляр. джерел, яка справила знач. вплив на уявлення про Куліша як людину. У вид. вміщено як додаток недрук. листи Куліша до Г. Рентель. Значно розширила можливості К. «Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього» (К., 1929), яку уклав Є. Кирилюк. Істотні доповнення до бібліографії зробив І. Ямпольський: «До бібліографії праць П. О. Куліша та писань про нього» («Літературний архів», 1931, кн. 1/2), «Ще кілька додатків до бібліографії П. Куліша» (там само, 1931, кн. 3). У 1920-х рр. видано знач. масив епістоляр. спадщини Куліша. По суті, започаткувавши наук. підхід у виданні епістоляр. текстів Куліша, першим у цьому напрямку почав працювати П. Зайцев, який опублікував його листи до Н. Білозерської («Наше минуле», 1918, № 1, 3). Він же здійснив першодрук Кулішевої передмови до «Неофітів» Т. Шевченка «Несколько предварительных слов» (там само, 1919, № 1/2). Серед найважливіших публікацій епістолярію Куліша — книга О. Дорошкевича «Куліш і Милорадовичева» (К., 1927), статті І. Капустянського (під крипт. Ів. К-й) «До життєпису П. Куліша» (опубл., зокрема, листи до П. і Л. Глібових у «Червоному шляху», 1924, № 8/9), М. Могилянського «П. О. Куліш у 90-х роках (листи й документи)» (листи до М. Карачевської-Вовк; там само, 1925, № 8), С. Глушка «Листування П. О. Куліша з Л. М. Жемчужниковим (1854-1877)» («Україна», 1926, кн. 2/3), В. Данилова «П. А. Куліш і М. О. Максимович» (там само, 1926, кн. 5), П. Руліна «М. П. Старицький та П. О. Куліш» («ЖР», 1926, № 12), Г. Житецького «Куліш і Костомаров (недрук. листування 1860-70-і рр.)» («Україна», 1927, кн. 1/2), М. Левченка «До листування П. О. Куліша з П. Х. Глібовою» («Зап. Істор.-філол. відділу», К., 1927, кн. 10), Б. Шевеліва «Сторінки з життя П. Куліша за 40-х рр. (Листи П. Куліша до О. Ханенка)» // «Життя й революція», 1928, № 10), К. Лазаревської «Куліш і Марко Вовчок: (Кілька невиданих листів)» («Україна», 1929, лип.-серп.), Ф. Савченка «Ненадруковані листи Куліша до Бодяньського» («За сто літ», К., 1929, кн. 4), «Листи П. Куліша до М. Погодіна (1842-1851)» і «Співробітництво П. Куліша з Олексою Гатцуком» (обидві — «П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки)», Л., 1929, ч. 1), І. Айзенштока «Листи П. Куліша до Ізм. Срезневського» («Літературний архів», Х., 1930, кн. 1/2), В. Покальчука «З Кулішевого листування» (там само). Над вид. Кулішевого епістолярію особливо плідно працював М. Возняк, який опублікував низку статей: «Листування Панька Куліша з Олександром Кониським» («Нова Україна», 1923, № 7/8, 10, 11), «П. Куліш як інформатор галицького історика

літератури (його листування з О. Огоновським)» («Життя й революція», 1927, № 12), «Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом)» («Записки НТШ», Л., 1928, т. 148), «П'ять листів П. Куліша до Ол. Білобородова» («Україна», 1929, груд.). Його перу належать джерелозн. дослідження: «Куліш як редактор "Причепа" Левицького» («Записки НТШ», Л., 1928, т. 148), «Гервінусів "Шекспір" в очах П. Куліша» («Збірник заходознавства», К., 1930, т. 2). Вивчення зв'язків Куліша з галичанами та публікацією епістоляр. матеріалів до цієї теми продовжував К. Студинський: «До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869-70» («Україна», 1927, кн. 1/2), «Слідами Куліша» («Записки НТШ», Л., 1928, т. 148), «До історії зв'язків П. Куліша з Осипом Ливчаком» («П. О. Куліш. Матеріяли і розвідки», Л., 1929, ч. 1), «Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм: 1870-1886 рр.» та «Листи П. О. Куліша до Івана Пулюя (1870-86 рр.)» (вступна стаття і тексти листів; там само, Л., 1930, ч. 2), «Галичина й Україна в листуванні. 1860-1880 рр.: Матеріяли до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною» (Х.; К., 1931, т. 1). Низку знакових публікацій зробив О. Дорошкевич. Окрім уже зазначених, це «З Кулішевого архіву» — листи Куліша до Марка Вовчка та О. Огоновського («Україна», 1924, кн. 4), «Невідоме видання П. Куліша» — про Кулішеву книжку, написану під псевд. Гладкий «Карманная книжка для помещиков [...]» («Бібліологічні вісті», 1926, № 2). Особливо вагомими є його публікація автобіогр. поеми Куліша «Евгений Онегин нашего времени. Роман в стихах» разом із супровід. ст. «Куліш — героєм роману» та розвідка «Куліш на засланні» («Пантелеймон Куліш: Зб. пр. Комісії для видавання пам'яток новіт. письменства», К., 1927). Питання цензури і діяльність Куліша переважно в роки існування Кирило-Мефодіїв. братства досліджував В. Міяковський: «Куліш і Квітка» та «Куліш і цензура» («Наше минуле», 1918, № 2), «З просвітньої діяльності П. О. Куліша» («ЛНВ», 1919, № 7/8), «Малюнок Куліша до народньої пісні» («Україна», 1924, кн. 1/2), «Люди сорокових років. (Кирило-мефодіївці в їх листуванні)» («За сто літ», К., 1928, кн. 2), «Кирило-мефодіївці в Археологічній комісії» («Ювілейний збірник на пошану Михайла Сергійовича Грушевського», К., 1928, т. 1). Здобутком К. стали еврист. дослідж. з публікаціями документів і матеріалів, які висвітлюють різні періоди життя Куліша, розкривають невідомі сторінки його творчості: М. Могилянського (під псевд. П. П. Чубський) «Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства 1882-1891 (за архівними матеріалами)» («Записки Історико-філологічного відділу», К., 1927, кн. 13/14); М. Павлушкова «Куліш у Тулі на засланні» (там само), І. Ямпольського «Невідома повість П. О. Куліша» — про неопубл. «Повесть о старых временах и обычаях малороссийских» («Червоний шлях», 1928, № 5/6); Б. Шевеліва «Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії» («Україна», 1928, кн. 1),

«Метрики П. О. Куліша і Ганни Барвінок» (там само, кн. 2), Г. Шамрай «Хуторні плани Куліша в 1870-х роках» («Україна», 1929, жовт.-листоп.), М. Кордуби «Причинки до урядничої служби Куліша: Від губернського секретаря до надвального радника» («Записки НТШ», Л., 1930, т. 100), І. Айзенштока «З історико-літературних матеріалів» («Літературний архів», Х., 1930, кн. 3/6). Варто відзначити розвідку І. Ткаченка «До тексту Кулішевої збірки поезій “Дзвін”» («Записки Історико-філологічного відділу», К., 1927, кн. 13/14). Діяльність Куліша як історика досліджували В. Романовський «Куліш і його праці по історії України» («Книгарь», 1919, № 27), Д. Дорошенко «Огляд української історіографії» (Прага, 1922), О. Гермайзе у передмові до «Чорної ради» (1925) та Л. Окіншевич у супровід. ст. «Україна 1663 року та “Чорна рада” П. Куліша» до «Творів» Куліша (Х.; К., 1931, т. 3). Розвідку, яка спонукала дослідників до дискусії, була стаття М. Грушевського «Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості» («Україна», 1927, кн. 1/2), у якій автор акцентував на тому, що Куліш був виразником козац.-старшин. верстви, і ця обставина позначилася на його творчості. Окремі аспекти фольклорист. праці Куліша висвітлено у статтях А. Лободи «П. О. Куліш — етнограф» («Книгарь», 1919, № 7/8) і «До літературної історії Кулішевих “Записок о Южной Руси”» («Записки Історико-філологічного відділу», К., 1923, кн. 2/3), І. Айзенштока «До етнографічних планів 1840-х рр.» («За сто літ», К., 1929, кн. 4). Про Куліша-критика йдеться у статті І. Теліги «Куліш-критик: Принцип етнографічної точності» («Україна», 1929, лип.-серп.). Для розуміння творчості Куліша як письменника у контексті розвитку укр. літ-ри важливими були вступна стаття М. Зерова «Поетична діяльність Куліша» до Кулішевої книги «Поезії» (1927), яку він і упорядкував (стаття увійшла до його кн. «Від Куліша до Винниченка: Нариси з новіт. укр. письменства», К., 1929), та конспект лекцій «Українське письменство ХІХ ст.» (К., 1928). Компаративіст. спостереженнями позначені статті Б. Неймана «Куліш і Вальтер-Скотт» («Пантелеймон Куліш: 36. пр. Комісії для видавання пам'яток новіт. письменства», К., 1927) і П. Филиповича «Кулішевий варіант сюжету про Навзікаю» (Куліш П. «Твори», К.; Х, 1930, т. 1). Знач. внеском у вивчення Куліша як перекладача творів В. Шекспіра була розвідка Я. Гординського «Кулішеві переклади драм Шекспіра» («Записки НТШ», Л., 1928, т. 148). Взаємини Куліша з поляками, передусім із М. Грабовським, стали об'єктом дослідж. С. Глушка «Куліш про свої зносини з поляками» («Україна», 1924, кн. 3), О. Юровської «Куліш і Грабовський» («Україна», 1929, верес.) та В. Гнатюка «Польський літератор М. А. Грабовський і П. О. Куліш» («Записки Історико-філологічного відділу», К., 1929, кн. 21/22). Серед краєзн. розвідок вирізняється стаття І. Абрамова «Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину» («Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників

української історії та мови», К., 1931, т. 3). Публікації І. Айзенштока, І. Ямпольського, В. Покальчука на поч. 1930-х рр. у двомісячнику Інституту літ-ри «Літературний архів», власне, були завершенням надзвичайно плідного у К. періоду 1920-х рр. У 1930-80-і рр. Куліша було затавровано як буржуаз. націоналіста, а його творчість фактично вилучено з наук. процесу. За винятком короткої «відлиги» кін. 1960-х рр., коли з'явилася низка вартіс. публікацій і видань, аж до кін. 1980-х рр. К. в Україні перебувало під забороною. Більшою мірою воно могло розвиватися за кордоном, щоправда, дослідники не мали доступу до осн. архівів, де зосереджувалися документи доби Куліша. Наук. потенціал Галичини і діаспори у 1930-х рр. сконцентровано у Львові, Варшаві й Празі, де з'явилася низка публікацій, які внесли нове слово у К. Серед авторів — Ф. Коковський «До зносин П. Куліша з К. О. Білиловським» («Наша культура», 1936, № 1; публікація 2-х листів Куліша до А. Юркевича); М. Возняк «До історії видань Квітчиної “Марусі”» («Українська книга», 1937, № 2; публікація передмови Куліша для планованого ним, проте неопубл. вид. «Полиця книжок»); О. Лотоцький «П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні» («Праці Українського історико-філологічного товариства у Празі», Прага, 1937, т. 2; першодрук частини листів Куліша до Драгоманова); Л. Білецький «Т. Шевченко й П. Куліш та їх взаємини у світлі новітньої літературної критики» («Сьогодні й минуле», Л., 1939, вип. 3/4; змістов. аналіз публікацій на цю тему); цикл статей В. Сімовича з мовознав. наголосом: «З нагоди сорокаліття смерті» («Назустріч», 1937, № 4), «Кулішева мова і “кулішівка”» («Життя і знання», 1937, № 2), «Пантелеймон Куліш: В сорокаліття смерті» («Просвіта», 1937, № 1/2, під крипт. Вв.). У роки 2-ї світової війни І. Романченко в окупов. Ромнах опублікував оглядову працю «Куліш — біограф і критик Гоголя» (1943). Велике значення мають праці Д. Чижевського «Нарис історії філософії на Україні» (Прага, 1931) та «Історія української літератури» (Нью-Йорк, 1956). У них Д. Чижевський, сформулював концепцію «філософії серця» як основи україноцентрич. світогляду Куліша. Щоправда, пізніше нове розуміння цієї концепції виклав Є. Нахлік у ст. «До верифікації концепції Д. Чижевського про кордо- й україноцентричний світогляд П. Куліша» («Літературознавство: IV Міжнар. конгрес українців. Одеса, 26-29 серп. 1999: Доп. і повідомлення», кн. 1, К., 2000). На пн.-амер. континенті плідно у галузі К. працював Ю. Луцький. Він написав єдину англomовну наук.-популярну біографію Куліша «Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times» (Boulder, 1983) і підготував том «Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані» (Нью-Йорк; Торонто, 1984) зі вступ. статтею Ю. Шевельова «Кулішеві листи і Куліш у листах» («Сучасність», 1983, № 12). У «Сучасності» Ю. Луцький також опублікував ст. «Ще до теми “Шевченко і Куліш”» (1985, № 11) та

«Шевченко, Куліш і граф Орлов» (1987, № 3). Йому належить ст. «Повертаючись до теми “Шевченко і Куліш”» («Світи Тараса Шевченка: 36. ст. до 175-річчя з дня народж. поета», Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Л., 1991, т. 1). Разом зі своєю дружиною Мойрою переклав англ. мовою роман Куліша «Чорна рада» (Littleton, 1973; передмова Р. Багрій-Пікулик). Уже в 1990-х рр. Ю. Луцький ще раз звернеться до постаті Куліша у монографії «Seven Lives: Vignettes of Ukrainian Writers in the Nineteenth Century» (New York, 1999), де письменникові присвяч. окремий розділ. Поміт. внесок у К. зробила канад. дослідниця Р. Багрій-Пікулик, яка 1978 у Торонт. університеті захистила доктор. дис. «“Taras Bul’ba” and the “Black Council”: Adherence to and Divergence from Sir Walter Scott’s Historical Novel Pattern». Фрагменти дис. опубл. у канад. наук. періодиці. Згодом працю видано в укр. перекладі: «Шлях сера Вальтера Скотта на Україну (“Тарас Бульба” М. Гоголя і “Чорна рада” П. Куліша в світлі історичної романістики Вальтера Скотта)» (К., 1993). Р. Багрій-Пікулик є також автором компаратив. ст. «J. J. Rousseau’s “Émile” and P. Kulish’s Views on Education» («J. of Ukrainian Studies, [Edmonton], 1989, vol. 14, № 1/2). Варто відзначити новатор. публікації Я.-Б. Рудницького, який першим доводив, що Куліш зініціював вид. «Новых стихотворений Пушкина и Шавченки»: «Шевченкіяна на Заході. Перше видання Шевченка на Заході. З нагоди сторіччя. 1859–1959» (Вінніпег, 1959); «Ляйпцігське видання творів Шевченка з 1859 р.» («Наукові записки», Мюнхен, 1961, ч. 4/5). Окремим досягненням К. діаспори стала доктор. дис. О. Сулими-Блохин «Квітка і Куліш — основоположники української новелі» (Мюнхен, 1969; перевид. 1995 у її зб. «Вибране»). Важливе значення має джерел. публікація В. Кедровського «Цензурний примірник “Досвіток” П. О. Куліша» («Альманах Українського народного союзу на рік 1971», Джерзі Сіті; Нью-Йорк, 1971). Оригін. аспект аналізу змісту «Чорної ради» представив В. Кардаш у ст. «Психологія маси у “Чорній раді” П. Куліша: У світлі соціопсихології — спроба аналізу» («Визвольний шлях», 1976, № 7/8).

У Рад. Україні після 1930-х рр. було опубліковано зовсім мало публікацій про Куліша. Серед них окремі статті Є. Кирилюка, О. Дорошкевича й І. Пільгука «П. О. Куліш і його значення в історії української культури» («Українська література», 1944, № 9/10), «Куліш-фольклорист» («Україна», 1944, № 10) та «Пантелеймон Куліш» («Радянська Україна», 1944, 8 серп.) Є. Кирилюка; «Коло початків українського історичного роману» (там само, 23 серп.), «Пантелеймон Куліш» («Література і мистецтво», 1944, 7 серп.) й «“Чорна рада” П. Куліша» («Українська література», 1945, № 1/2) О. Дорошкевича; «Роман П. Куліша “Чорна рада”» («Література і мистецтво», 1943, 30 черв.) та «Куліш — журналіст» (там само, 1944, 15 серп.) І. Пільгука. Важливими публікаціями є також ст. М. Гудзія «Невидані листи П. О. Куліша до Аксакових» («Радянське літературознавство»,

1957, № 19) й монографії з оцінками постаті Куліша «Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50-х — 60-х років XIX ст.» та «Українська літературна критика 50–70-х років XIX ст.» (обидві — К., 1959). «Відлига» 1960-х рр. зумовила появу двох знакових для того часу вид.: «Вибрані твори» Куліша (К., 1969; упорядник М. Гончарук) та його «Поезії» у популяр. серії «Бібліотека поета» видавництва «Радянський письменник» (К., 1970; упорядник В. Яременко). Певним наук. досягненням був розділ Н. Крутікової «Художня проза П. Куліша» в академ. «Історії української літератури» у 8-ми т. (К., 1968, т. 3). Серед статей, написаних на пошанування 150-літ. ювілею Куліша, варто відзначити Є. Кирилюка «Панько Куліш» («Радянське літературознавство», 1969, № 8), П. Гончарука «Історичні погляди П. О. Куліша під час його перебування в кирило-мефодіївському товаристві» («Український історичний журнал», 1969, № 8), М. Комишанченка «Взаємини П. Куліша з Т. Шевченком» («Українське літературознавство», 1970, вип. 8; ця тема також відбита в його монографії: «Тарас Шевченко в українській критиці: 50–60-і роки XIX ст.», К., 1969), В. Моторного і В. Гориня «Із рукописних джерел М. Костомарова і П. Куліша» (там само). Про Куліша-фольклориста писав Б. Кирдан у монографії «Собиратели народной поэзии (из истории украинской фольклористики XIX века» (Москва, 1974). Істот. внеском у літературозн. науку було кілька ґрунт. праць, у яких Кулішеві приділено суттєву увагу, серед них — монографії Р. Міщука «Українська оповідна проза 50–60-х років XIX ст.» (К., 1978) та І. Денисюка «Розвиток української малої прози XIX — початку XX ст.» (К., 1981; Л., 1999).

Новий період розвитку К. розпочався 1989 з відзначення 175-річчя від дня народж. Куліша, коли протягом того ж року з’явилося бл. 100 присвяч. йому публікацій. Серед них найосновніші: монографії М. Бондаря «Поезія пошевченківської епохи. Система жанрів» (1986) та Є. Нахліка «Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст.» (1988; обидві — Київ), у яких автори розглянули письменниц. доробок Куліша без ідеологічних мотивів; «Твори» у 2-х т. (упорядник М. Гончарук, автор вступ. статті М. Жулинський); брошура Є. Нахліка «Пантелеймон Куліш» у серії товариства «Знання»; у Гайдельберзі (Німеччина) — з ініціативи Ю. Бойка-Блохина факсиміл. відтворення «Записок о Южной Руси» зі вступ. статтю Ф. Шольца «Pantelejmon Kuliš: Ein ukrainischer Schriftsteller, Dichter und Forscher zwischen Romantik und Realismus». Почався процес повернення постаті Куліша у пострад. культур. простір України. Цей рух відбувався у кількох взаємопов’яз. площинах: 1) у наук. обіг вводилися недрук. тексти Куліша та актуалізувалася його забута спадщина; 2) дослідники освоювали напрацювання попередників, і цей процес через перерваність у генераціях відбувався дещо стихійно, безсистемно; 3) ставилися нові завдання

у вивченні біографії і творчості Куліша, його світогляду, у ширшому контексті — дослідж. його середовища. Уведення творчості Куліша в програми серед. і вищих навч. закладів та стрімкий розвиток вузів. науки додатково стимулювали дослідж., проте багато з них не мали наук. цінності. У той час потужно себе заявили як кулішезнавці Є. Нахлік та В. Івашків, які донині продовжують працювати у цій галузі. Монографії Нахліка: «Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша» (2006), «Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель» у 2-х т. (2007), «Пантелеймон Куліш: Між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою» (2009, співавт.; усі — Київ). Праці В. Івашківа: монографія «Українська романтична драма 30–80-х років XIX ст.» (К., 1990), доктор. дис. «Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелемона Куліша» (К., 2009). Є. Нахлік та В. Івашків підготували й ґрунтовно прокоментували «Твори» Куліша у 2-х т. (К., 1994; 1998) у популяр. серії «Бібліотека української літератури» видавництва «Наукова думка»: Є. Нахлік — т. 1 (проза й поезія; автор вступ. статті), В. Івашків — т. 2 (поєми та драм. твори). З післямовою та коментарями В. Івашківа видано «Чорну раду» (К., 1991), він також підготував вид. Куліша «Повість про український народ» (Л., 2006), до якого написав вступну статтю. Опублікування текстів письменника, і передусім — недрукованих, стало одним із пріоритет. завдань кулішезнавців. На поч. 1990-х рр. видавництво «Дніпро» запланувало видати зібрання творів Куліша у 10-ти т., проте реалізувати це завадили екон. криза серед. 1990-х рр. 1990 вийшло знакове для історії укр. суспільно-політ. думки вид. «Кирило-Мефодіївське товариство» у 3-х т. (підготув. ще наприкінці 1960-х рр.), де у т. 2 міститься справа Куліша. В. Панченко вперше опублікував у перекладі укр. спогади Куліша «Майже півстоліття тому» («Єлисавет», 1992, 24 черв.). Наук. публікацію цих спогадів — «Около полу столетия назад: Лит. воспоминания» — підготували Є. Нахлік і О. Федорук («Пантелеймон Куліш: Мат. і дослідж. Л.; Нью-Йорк, 2000). В. Шевчук надрукував у перекладі укр. конфісковану, а через те майже невідому працю Куліша «Хутірська філософія» («Хроніка-2000: Наш край», 1992, вип. 2; 1993; вип. 1–6). 1993 у Києві з'явилася публікація Кулішевого «Щоденника», раніше не друкованого, яку впорядкував і прокоментував С. Кіржаєв. 1994 у Києві вийшло репринтне вид. «Записок о Южной Руси» (помилково відтворювало примірник із купюрою). 1995 у Нью-Йорку вперше з'явився драм. твір В. Мови (Лиманського) «Куліш, Байда і козаки: Інтермедія до драми П. Куліша "Байда"», який підготували Ю. Шевельов і В. Чумаченко, доповнивши своїми розвідками. У вид. зібрано різні тексти, що стосуються інтермедії В. Мови, серед них — драма Куліша «Байда, князь Вишневецкий» та рец. на неї. Добірку листів Куліша до одного адресата, раніше не видрукованих, упорядкував О. Федорук, — «Листи до М. Д.

Білозерського» (Л.; Нью-Йорк, 1997). Наступ. року О. Луговський і О. Пуга вперше опублікували роман Куліша «Владимирия, или Искра любви: Приключения Недригайла из Недригайлова городка. Посмертные записки моего приятеля» («КС», 1998, № 1–3). У 2000 в Києві вийшло «Святе Письмо Старого і Нового Заповіту. Мовою русько-українською», зроблене друкар. набором за ред. В. Козирського і В. Шендеровського. 2005 у Києві О. Шокало опублікував книжку Куліша «Моє життя», куди увійшли «Повість про український народ», автобіографія «Жизнь Куліша» та «Хутірська філософія...» (перша і остання у його перекладі українською мовою; він же автор вступ. статті). Від поч. 1990-х рр. здійснено також низку спорадич. першодруків листів Куліша: до В. Шенрока (підготувала Н. Крутікова; «Н. В. Гоголь: Исслед. и мат.», К., 1992), до Є. Тимченка і від нього (С. Захаркін; «КС», 1998, № 4), до О. Бодяньського (А. Шацька; «Пантелеймон Куліш: Мат. і дослідж.», Л.; Нью-Йорк, 2000), декілька листів до П. Глібової та листів до Куліша опубл. у кн. Є. та О. Нахліків «Пантелеймон Куліш: Між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою» (К., 2009) тощо.

Новий етап едиції Кулішевої спадщини розпочався із започаткування вид. «Повного зібрання творів Куліша» у 35-ти т. за ред. Г. Грабовича, який так визначив місце Куліша в історії укр. культури: «Пантелеймон Куліш є центральною, ключовою постаттю в становленні модерної української літератури і культури і водночас — рушієм і засновником новітньої української інтелектуальної, критичної думки та тих вимірів національної свідомості, які на ній будуються» («Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів: Проспект» К., 2005). Відповідно до типу вид. у ньому має бути опубл. всю писану й маляр. спадщину Куліша, тексти подаватимуться з усіма редакціями і варіантами, їх супроводжуватиме поглиблений коментар. У такому форматі підготовлено т. 1 (2005) і т. 2 (2009; обидва — упорядник О. Федорук) серії «Листи», де подано двобічну кореспонденцію Куліша, та т. 3 (2015) серії «Наукові праці. Публіцистика» — «Записки о Южной Руси» у 2-х кн. (упорядник В. Івашків; усі — Київ). Масштабність проекту зумовлена тим фактом, що значну частину спадщини Куліша досі не опубліковано. Так, у двох томах епістолярію третину листів опубл. вперше. Досі залишається невидрук. «История воссоединения Руси» Куліша у 7-ми т., яку він наприкінці життя доопрацював і значно розширив. Захищено низку канд. дис., присвяч. Кулішеві, зокрема: з літ-ри — І. Девдюк («Англійська література у творчій діяльності Пантелемона Куліша: Переклади. Критичне сприйняття. Творче засвоєння», 1999), Т. Дзюба («Літературно-естетична концепція Пантелемона Куліша», 1999), В. Владимірова («Пантелеймон Куліш — дослідник української літератури», 2002), О. Федорук («Пантелеймон Куліш і літературний процес у Західній Україні 60-х — початку 70-х років XIX ст.», 2002); української мови — Н.

Слободянюк («Український національно-культурний компонент у мові художньої історичної прози Пантелеймона Куліша», 2001); філософії — Г. Поперечна («Філософська антропологія та історіософія Пантелеймона Куліша», 1998), А. Сініцина («Історико-філософські ідеї українського романтизму (П. Куліш, М. Костомаров)», 2001); історії — Л. Похила («Історичні погляди П. Куліша», 1998); фольклористики — Ж. Янковська («Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша», 1998). Доктор. дис., крім В. Івашківа, захистив А. Гуляк («Становлення українського історичного роману. “Чорна рада” П. Куліша», 1998). Прикметною подією стала канд. дис. китай. дослідниці Л. Сюй «Художня проза Пантелеймона Куліша у контексті українського романтизму» (2015) — перша масштабна праця про творчість Куліша, виконана науковцем зі Сходу. Серед заг. дослідж. виділяється доктор. дис. О. Яся «Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.)» (К., 2014; кн. у 2-х т.), у якій творчість Куліша-історика осмислено в широкому контексті розвитку укр. істор. думки. Від 1989 з'явилося десятки кулішів. збірників, мат. конференцій тощо. Серед них

важливими є: «Пантелеймон Куліш: Мат. і дослідж.» (Л.; Нью-Йорк, 2000), спецвипуск альманаху «Молода нація» (2004, № 1), присвяч. Кулішеві, спецвипуск культурол. альманаху «Хроніка-2000» — «Пантелеймон Куліш: Письменник, філософ, громадянин» (К., 2009, вип. 78). Поміт. внесок у К. зробили В. Дудко (цикл ґрунт. статей, присвяч. участі Куліша у ж. «Основа»), В. Яцюк (про взаємини Куліша і Шевченка, портрети Куліша, організація у Нац. музеї ім. Т. Шевченка Кулішевих виставок), краєзнавець В. Терлецький («Розіллюсь по ріднім краю: П. Куліш у взаєминах із земляками», Шостка, 2006), О. Федорук, (робочий зошит словника «Куліш та його оточення», К., 2007; низка статей з К. у періодиці). Огляд понад століт. розвитку К. дає підстави твердити, що за цей час дослідники досягнули знач. успіхів в опрацюванні тем, які стосуються життя і творчості Куліша. Наук. здобутки цієї галузі є досягненням укр. гуманітар. науки. Щоправда, як і в 1920-х рр., вид. і систематизація джерел залишаються однією з найважливіших проблем К. Усунення цієї проблеми та підготовка академ. повного зібрання творів Куліша значно пожвавить, а водночас піднесе наук. рівень дослідж. про Куліша та й українозн. студій взагалі.

О. О. Федорук

Бібліографічний опис:

Кулішезнавство / О. О. Федорук // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-51403>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).